

Varför förblir tidningen och läsningen viktiga även i televisionens och skärmarnas nya sköna värld?

Av Hans Bergström

Låt mig uppehålla mig vid tre aspekter: texten, läsaren och avsändarna.

1. Texten. När Marshall McLuhan formulerade tesen "Mediet är budskapet" var det inte en cynism, som man lätt kan förledas tro. Vad han avsåg var att olika uttrycksformer inte är neutrala i förhållande till vad som speglas. Begreppet "verklighet" är inte så entydigt att det kan göras oberoende av beskrivningen; att hävda det är kunskapsteoretiskt naivt. Valet av fönster för att se "verkligheten" men också valet av redskap för att tolka den mängd av impulser som bildar något slags realitet inverkar i sig i hög grad på objektet för tolkningen.

Olika medieformer bildar skilda slag av representationer av en underliggande verklighet. TV-bilden är, till exempel, holistisk till sin natur, den alstrar en omedelbar känslöström. Texten är däremot logisk till sin grundnatur. Den inbjuder oss som läsare att tänka i termer av orsak/verkan, före/efter – alltså i logiska sekvenser. Texten bygger vidare på abstrakta begrepp och medger därför större förklaringsdjup. Vi behöver inte "se" något avbildat för att ändå, via texten, kunna tänka över ett fenomen. Detta bidrar till att förklaringar i text lättare kan avse systems logik, skilda tidsdimensioner och målkonflikter – snarare än personers individuella egenskaper och skuld.

Texten har också en eftersinnande karaktär. Vi återvänder. Vi tolkar. Vi begrundar. En stor del av textens innehåll skapas via efterbearbetning i läsarens hjärna. Läsning är därför i hög grad "interaktivt", för att använda ett modeord. "Att fullständigt analysera vad vi gör när vi läser skulle nästan bli det yppersta en psykolog kan prestera, ty det vore att beskriva en stor mängd av de mest intrikata funktionerna i det mänskliga intellektet", yttrade den amerikanske forskaren E B Huey vid sekelskiftet 1900. Hundra år senare är forskarna på väg mot stora genombrott i förståelsen av läsprocessen i det mänskliga medvetandet.

Vad som blir alltmer klart i forskningen är att texten och läsningen hör till de avgörande framstegen i mänskligt liv, att ordanvändningens abstrakta begrepp är ofantligt ekonomiska i mänsklig kommunikation och att ett samhälle som faller i läsning går bakåt kulturellt, inte framåt.

Läsforskare som Birgitta Allardt har visat att läskunnighet inte enbart är en enkel instrumentell fråga, att kunna uppfatta vad som står och i text

formulera vad man tänker. Själva tänkandet blir olika beroende på vilka begrepp individen förfogar över. Man måste ha tillgång till ord, som uttrycker abstrakta tanke kategorier, också för att ens inre reflexion ska utvecklas till mognad och komplexitet.

Om vi går mot mer av "kunskapssamhälle", så kan det inte innebära att vi reducerar användningen av den mänskliga uppfinning som heter språk. Ett infantiliserat, språkbefriat samhälle är inget kunskapssamhälle.

Forskningen har också visat en annan viktig sak, nämligen att läsning inte är som cykling, att man lär sig en gång för alla vid ett tillfälle och att färdigheten är digital (noll eller ett). Läsning och läsförmåga rymmer många grader, från den enkla avläsningen av bokstäver upp till förmågan att tolka och reflektera med utgångspunkt från texter. Och denna senare förmåga, grundläggande för den mogna medborgaren, kräver uppdateringsmekanismer, en daglig vana som tränar förmågan. Att tidningsläsningen har varit så utbredd och så lite klasskiktad i Sverige, jämfört med de flesta andra länder, tycks vara en huvudförklaring till att Sverige i internationella lässtudier bland vuxna har en särklassigt hög andel medborgare på den högsta nivån av läs- och tolkningsförmåga samt en unikt liten klasskillnad på denna högsta nivå (se OECD:s International Adult Literacy Survey).

Det här sagda innebär inte att enbart tidningen kan tänkas kunna förklara komplexa sammanhang. TV-journalisten Erik Fichtelius gjorde ett hyggligt framgångsrikt försök att pedagogiskt beskriva begreppet "det strukturella budgetunderskottet" i ett Aktuellt-reportage. Men TV-bildens komparativa fördel jämfört med tidnings- och boktexten är den emotionella, inte den intellektuella. Mediet tenderar dra i riktning mot sin särskilda egenart. Det finns också en interaktion. Personer som har vana vid texter och abstrakta tolkningsmodeller, som är "tolkningsrika" med förra norska maktutredningens terminologi, "läser" TV-inslag på ett annat sätt än personer som saknar denna vana. Ett TV-tittande med tidningsvana blir därmed annorlunda till sin karaktär än ett TV-tittande utan läsvana. TV inom ramen för ett mångfunktionellt mediesystem är något annat än TV som ensam dominerande förmedlingsform.

Det är värt att uppmärksamma att även den emotionella egenskapen hos TV-mediet är komplex till sina verkningar. I televisionens barndom fanns en optimistisk föreställning om att TV skulle kunna vidga det moraliska rummet, "the moral space", genom att göra svåra förhållanden långt bort till del av vårt grannskap, föra in dem i vårt vardagrum. Nyare studier tyder på att det sällan fungerar så. Kultursociologen Keith Tester visar i boken "Media, Culture and Morality" (1994) att andra mekanismer lägger hinder i vägen. Genom att visa katastrofer och emotioner utan att ge begripliga förklaringar tenderar televisionen att sänka engagemang; i vart fall fungerar

det så med amerikansk masstelevision. Tittarna uppfattar visserligen att det är oro och olyckor i världen, men de får lätt intrycket att de a) är obegripliga, b) omöjliga att göra något åt. Vidare uppfattar de att katastroferna är en del av en dramaturgi, medvetet uppbyggd. Väntar man två minuter efter en svält- eller krigsbild från Afrika kommer den glade vädermannen. Sändningen är inte "på riktigt", utan rymmer en rytm av elände och glädje som tittaren lär sig känna igen som en TV-rutin. I stället för vidgning av det moraliska rummet får man lätt en avtrubbnings av den moraliska inlevelsen. Men den intressantaste slutsatsen är nog att emotioner utan förklaringar sällan bygger ett engagemang som kanaliseras i medborgerliga processer.

2. Läsaren. Jag tänker här primärt inte på personen utan på situationen. Tidningen bildar en gemensamhet, som varje samhälle behöver. Var och en kan visserligen göra sitt eget urval, låta ögat vandra över sidan och plötsligt stanna för en notis – eller systematiskt välja ut vissa avdelningar och skribenter. Men kretsen av tidningsläsare rör sig genom samma myller av smått och stort som är samhället och som tidningen söker återbilda men också själv bidrar till att skapa. I detta att många läsare rör sig genom samma landskap av sidor ligger bland annat möjligheten av det oväntade mötet. En läsare kan fångas även av något han inte trodde han var intresserad av. En sängförsäljare på Ikea eller en dataingenjör, båda boende i norrort, kan komma att stanna vid ett reportage om skolsituationen i söderort.

På denna och många andra vägar bidrar tidningen till att människor intresserar sig för mer än det mest näraliggande, och också för annat än de på förhand visste att de var intresserade av. Detta är viktiga egenskaper hos den gode medborgaren, att vilja veta något om förhållanden som går utöver ens egna jag.

Till gemensamheten hör faktiskt också samtidigheten. Att hundratusentals medborgare, och så gott som alla beslutsfattare, under samma morgontimmar tar del av ämnet för dagens DN Debatt ger ett forum, eller ett torg, av det slag vår demokrati behöver. I ett samhälle som blir alltmer fragmenterat måste det finnas några ställen där vi som medborgare möts och reflekterar kring samma ämne vid ungefär samma tidpunkt.

Detta samhällseliga kitt bör inte definieras snävt. I ett samhälle bryr vi oss om också att medmänniskor föds och dör. På torget pågår inte bara tankeutbyten utan även handel. Familjenyheter, annonser om bostadsmarknaden – allt i tidningen är en del av den "varma krets", den definierande hemhögrhet, som inget samhälle kan vara utan om det ska förbli ett samhälle.

Internet ger utmärkta nya möjligheter, även ur ett medborgarperspektiv, till exempel att ta ut originaldokument från myndigheter, till exempel att

finna idégemenskaper som inte begränsas av geografi. Än så länge har Internet i huvudsak haft texten som bas. Om nätet med texten som bas lyckas förflytta användartid från passivt TV-tittande till aktiv datoranvändning, då vore det ett framsteg.

Men ledande bedömare av Internetutvecklingen tror att nya användningar blir allt mindre textbaserade. Internet är vidare inte ett massmedium, inte ett gemensamhetsmedium, utan i stället den maximalt fragmenterade formen för kommunikation och informationssökning. Detta är utmärkt på många sätt, även likar med de smalaste av intressen kan finna varandra, men det kan inte ersätta den breda allmäntidningen. Och det finns en risk, som Johannes Åman har pekat på i flera artiklar i DN, att fragmentering blir till isolering. Personer med udda synsätt hittar lätt varandra och odlar i grupptänkande sina särpräglade myter i stället för att möta andras verklighetsbilder i demokratins "upplysta dialog". Nazistgrupper, extremveganer, new age-svärmare bildar exempel på detta. En demokrati där sekter stärker sig och sluter sig inåt i stället för att medborgare möts på öppna arenor och ger varandra nya impulser kan inte kallas "deliberativ".

3. Tidningen som avsändare Vi lever i en tid av inflation i budskap. Många sänder ut sken. Reklam växer över alla breddar och har redan alstrat reklamtrötthet som leder till ny upptrappning i dramaturgi ("event marketing" är ett av de stora konferensämnen år 2000). På nätet finns redan miljoner hemsidor. Människan har att möta ökningen av pip och larm och emotioner och budskap med samma biologi som när vi var jägare. För att inte stressas sönder eller bli helt förvirrade måste vi ha hjälp av tankeredskap. Som den italienske författaren och professorn Umberto Eco sa i en paneldebatt på World Economic Forum i januari 2000: den som tar till sig all "information" på nätet blir en idiot! "Kunskap är bearbetad information", brukar demokratiutredaren Bengt Göransson hävda.

Träning i att använda abstrakta begrepp och att tolka världen via modeller är sådana redskap. Hjälp av erfarna sorterare är det också. I bästa fall hjälper oss tidningen med bådadera. Den ger texter som underlättar för oss att sätta in larm i sammanhang, att förstå. Den sorterar samtidigt flödet av information, så att det får något mått av överskådlighet. Detta sker med hjälp av en kunskapsorganisation som blir allt viktigare i larmsamhället. Och det sker med en redigering som i tidningssidans form har ännu oöverträffad överskådlighet. Inget, inte ens datorn, överträffar ögats scanning av en välredigerad tidningssida.

Föreställningen att "information" är något mycket enkelt, fem rader på skärmen, är utbredd. Vad som förvånar är att till och med en professor som Bo Dahlbom visar en sådan kunskapsteoretisk naivitet att man betvivlar att

han ens själv läst sina doktoranders grundkurs i vetenskaps- och kunskaps-teori.

I sin klassiska studie "Essence of Decision" (1971) visade Graham T. Allison att flera olika perspektiv kunde anläggas på ett och samma händelseförlopp (han studerade konkret Kubakrisen) och att valet av prisma gav helt olika verklighetsbilder och förklaringar. Låt mig citera ett stycke ur Graham Allison's sammanfattning: "Förklaringar av en viss analytiker uppvisar regelmässiga och typiska drag, vilket speglar icke erkända antaganden om karaktären av gåtor, de kategorier i vilka problem bör bedömas, de typer av bevis som är relevanta, och de bestämmande faktorerna bakom det som inträffar. Knippen av sådana antaganden bildar grundläggande referensramar eller konceptuella modeller som styr de svar man söker på frågor som: Vad hände? Varför hände det? Vad kommer att hända?"

Allison fortsätter: "En analytiker kan inte enkelt beskriva hela det tillstånd och alla de orsakssammanhang som har lett till en viss händelse. Förklaringslogik kräver att han väljer ut faktorer som han finner mest relevanta och styrande. Och han måste sammanfatta olika fakta och faktorer i förhållande till händelsen. Därför: konceptuella modeller inte bara styr maskorna i fisknätet som analytikern drar genom materialet i syfte att förklara en särskild händelse; de styr honom också att kasta sitt fisknät i vissa dammar, och inte andra, och på vissa djup, i syfte att finna den fisk han är ute efter."

Träning i tolkningsmodeller, och att överhuvudtaget reflektera över urval, sortering och förklaringsdjup, kan inte ske i form av TV-bilder eller korta textsnuttar på en mobiltelefon. De fordrar läsning och problematiserande texter.

Det vore förmätet att hävda att dagens tidningar lever upp till de högsta krav vi kan ställa på god sortering och tolkning. Den som verkar inom en tidningsredaktion är, det kan jag försäkra, inte mindre kritisk mot mycket som sker eller underlåtes än den som följer resultatet utifrån, snarare tvärtom. Men i jämförelse med andra typer av medier och med tidningar i många andra länder tror jag inte de stora svenska tidningarna behöver skämmas.

Tidningen har några viktiga egenskaper, kanske särskilt i Sverige, som går utöver det för läsaren direkt synliga. Jag vill särskilt nämna tre:

- a) Utifrån lång svensk publicistisk tradition har ägarna av svenska tidningar erkänt behovet av en kunskapsorganisation på redaktionerna, som också ger utrymme för universitetsliknande miljöer för läsning, granskning, seminarier och intellektualitet. Ledar- och debattredaktioner kan rymma uppåt ett tiotal personer, i snitt med bättre utbildning

än för journalistkåren som helhet, som ges tid och utrymme att läsa viktigare avhandlingar och utredningar, följa tidskrifter och seminarier, gå på djupet i sakämnena och kontakter. Motsvarande gäller för kulturredaktionerna. Via morgonpressens kvalificerade kolumnister får läsarna vidare del av ett reflekterat kunnande med förankring i andra institutioner, främst på universitet.

Ur snäv kostnadssynpunkt skulle kanske ägarna kunna skära bort det här och skapa tidningar av mer instrumentellt slag (de börja komma, med Metro och Avisen som föregångare). Men så länge den publicistiska traditionen lever spelar existensen av dessa kunskapsorganisationer på våra stora tidningar en viktig roll som brygga mellan vetenskap och allmänhet liksom mellan beslutsfattare och kvalificerade bedömare. De har också stor betydelse som kunskapskälla för radio och television, med betydligt sämre resurser i just det här avseendet, och som påverkare av deras dagordning, vad och vilka de uppmärksammar i etermedierna.

- b) Produktionssituationen är fundamentalt annorlunda på en tidning än i radio, TV och snabba nyhetstjänster på nätet. Var och en som har varit intervjuad i TV eller deltagit i en TV- eller radiodebatt vet skillnaden. I etermedierna har den som framträder ofta bara en mikrosekund på sig att svara på en komplicerad fråga, välja ansats och resonemang (varpå programledaren under hela framställningen viftar att man måste sluta). Den som arbetar med en artikel har ofta ägnat timmar åt att läsa in, fundera, bestämma sig för ett perspektiv, bena ut målkonflikter, skriva, testa, välja nyanser med omsorg, skriva om igen. Vi arbetar visserligen olika som skribenter, men skillnaden i utrymme för ett tankearbete som föregår utbudet är himmelsvid.

"Vem vill läsa en bok om man kan prata med författaren", skriver professor Dahlbom. Kanske måste man vara professor för att inte uppfatta skillnaden mellan "prat" och en välövertänkt skriftlig framställning, i vart fall en typ av professor som hävdar att "människan aldrig får stelna i mogen eftertanke".

- c) Tidningar i Sverige har, också av tradition, värden de står för. De är inte enbart kommersiella, inte enbart kårprodukter, inte enbart strävande efter en förmäten "opartiskhet". 2000-talet kommer att vara fyllt av moraliska dilemman, som inte längre löses genom vår tro på starka auktoriteter. Någonstans behöver vi kunna diskutera dem grundligt och nyanserat, i termer som bidrar till mogna reflexioner utöver våra privata reaktioner. Och för att det ska bli diskussion måste det finnas krafter, även tidningar, som står för någonting, som på medvetna och öppet redovisade grunder väljer att lyfta fram angelägna frågor med eget engagemang. Som den göranssonska demokratiutredningen formulerar det: "Värdet av allsidiga nyhetsmedier, vars

innehåll präglas av saklighet, opartiskhet och mångfald, blir ofta påtalat. Men sällan framhålls vikten av att det finns utrymme för lidelsefullt engagerade medier, sådana som genomsyras av ett ärende och som aktivt förespråkar en bestämd hållning, tro eller åsiktsriktning”.

Kanske tänker demokratiutredningen med dessa formuleringar lika mycket på små tidskrifter som på stora tidningar. Men det gör stor skillnad för vitaliteten i vår demokrati om de stora tidningarna enbart ”ger folk vad folk vill ha” utifrån läsarundersökningar och kommersiell logik, eller om de också har egna drivkrafter att verka för bildning och för att uppmärksamma medborgarna på frågor som den publicistiska ledningen utifrån egen kunskap och tidningens värdeutgångspunkter anser viktiga. ”En tidning bör till hälften ge läsarna vad de vill läsa, till hälften vad de bör läsa”, lär Herbert Tingsten ha sagt. Kanske är det en överdrift. Men än så länge, oklart för hur länge, har det funnits en idétradition och publicistisk ambition i svensk press som gör att tidningarna reser även ämnen som de själva anser angelägna (till exempel nu EU:s utvidgning och författningsdebatt), även om de inte begärts av ett aktivt formulerat läsarintresse.

En sådan grundhållning från den publicistiska ledningen tillför ett moment av dynamik i vår demokrati. Tidningarna nöjer sig inte med att avläsa och återspegla existerande mönster utan vill också påverka människor att se och reflektera över sådant de ännu ej uppmärksammat. Med vilken legitimitet i förhållande till sina läsare de kan göra detta hänger samman med graden av förtroende i den långvariga relation som finns mellan en tidning och dess läsare. Det finns anledning påpeka att det omvända förhållandet nog mer skadar den förtroenderelationen: nämligen om läsarna uppfattar att tidningen inte har någon egen ambition att behandla det viktiga utan bara agerar instrumentellt, kanske rentav mest skulle vara ute efter att skapa kittlande innehåll till annonsplatser.

En sista iakttagelse: diskussionen i Sverige om tidningars framtid och läsningens vikt präglas av en märklig paradox. Å ena sidan är det på modet att närmast lustfyllt dödsförklara breda, kvalificerade medborgartidningar och, som ersättning, hylla ”IT”. Bo Dahlbom är inte ensam, bara ovanligt extrem för att vara professor. Å andra sidan beskriver alla som kommer i kontakt med de nya demokratierna i Öst- och Centraleuropa hur det stora problemet är att få till stånd de civila strukturerna och det mogna medborgarskap som tidningarna i hög grad bidragit till att bygga i vårt eget land.

Sveriges modernisering och framsteg är historiskt nära förknippade med dess tidningar. Tidningarna fanns långt före partierna. Granskningen från den nya, fria och spridda pressen bidrog till att utrota korruptionen på 1800-talet, en avgörande förutsättning för Sveriges lyft i välstånd. Respektlösheten och de fora som pressen tillhandahöll vände människor att

tänka och handla som medborgare. Tidningarna gjorde läsningen viktig för hela svenska folket. De starka region- och lokaltidningarna byggde, tillsammans med folkrörelser och kommunalt självstyre, gemensamhetstorg för starka civila samhällen. Genom tidningarna har livet flödat, i hela dess brokighet av handel och vandel, samfälligheter och brytningar, vardag och fest. Den fria pressen har hört till det viktigaste av det som gjorde det svenska samhället starkt i rötterna: i människornas mognad och fredliga möten, i deras vana att läsa och lära, reflektera och växa i tro på sin förmåga.

Värden som dessa har inte passerats av tiden. Tvärtom. Aldrig har samhällsforskningen så kraftigt som nu betonat hur avgörande det är för ett samhälles demokrati och framsteg, även ekonomiskt, att man lyckas bygga starka civila samhällen och vanor, med en fri, kvalificerad och okorrumperad press som ett centralt element. Erfarenheterna från Öst- och Centraleuropa, liksom från Asien, Latinamerika och Afrika, har gett nya djupinsikter om detta. När internationella organisationer som FN, Världsbanken och EU går att stödja omvandling från diktatur till demokrati, och från fattigdom till rikedom, så har de numera ett huvudfokus på frågan hur man utrotar korruption och bygger mogna, starka och ansvarstagande civila strukturer. Goda tidningar och folkbildning hör till det främsta ett samhälle behöver för att komma framåt i upplysning och välstånd, i stället för att fastna i oförmåga, populism och etniska konflikter.

Varför skulle Sverige nu plötsligt överge en medborgarkultur som andra med oändlig möda strävar efter att erövra?

Hans Bergström

Fil dr i statsvetenskap

F d Chefredaktör Dagens Nyheter

Denna artikel är även publicerad i "Tryckt. 20 kapitel om dagstidningar i början av 2000-talet" i juni 2000 av Dagspresskollegiet vid Göteborgs Universitet.

DAGSTIDNINGEN och demokratin

Detta är Tidningsutgivarnas remissyttrande över Demokratiutredningens betänkande "En uthållig demokrati" (SOU 2000:1) till vilket personerna nedan bidragit med sin syn på dagstidningens betydelse i och för demokratin.

Anders Ahlberg

Huvudredaktör, Vestmanlands Läns Tidning

Hans Bergström

Fil dr i statsvetenskap

Göran Greider

Chefredaktör, Dala-Demokraten, författare

Theodor Kallifatides

Författare

Bo Strömstedt

Tidningsman, författare

Ingrid Talu

Lärare i samhällskunskap, historia och geografi
vid Brantingskolan i Uppsala

INNEHÅLL

Svenska Tidningsutgivareföreningens yttrande.....	sid 4
över Demokratiutredningen betänkande "En uthållig demokrati" (SOU 2000:1)	
Tidningen och läsare – ett dagligt möte.....	sid 8
<i>Anders Ahlberg</i>	
Varför förblir tidningen och läsningen viktiga även i televisionens och skärmarnas nya sköna värld?.....	sid 12
<i>Hans Bergström</i>	
Dagstidningarna och kulturen.....	sid 20
<i>Göran Greider</i>	
Tidningen i det mångkulturella samhället.....	sid 24
<i>Theodor Kallifatides</i>	
Dagstidningens betydelse i en alltmer fragmentiserad medievärld.....	sid 28
<i>Bo Strömstedt</i>	
Dagstidningen, en nyckel till omvärlden.....	sid 32
<i>Ingrid Talu</i>	

Tidningsutgivarna

BOX 22 500 · 104 22 STOCKHOLM · TEL 08-692 46 00 · FAX 08-692 46 38

tidningsutgivarna@tu.se · <http://www.tu.se>